

RUSIA LUI VOLTAIRE

Irina VLĂȘCIANU

Percepția Franței despre Rusia este rezultatul unor perspective negative, mai mult sau mai puțin fundamentate, care au traversat veacurile și care au rămas în esență neschimbate. Iluminismul va concepe Rusia într-un spirit meliorist, imaginându-și ieșirea Rusiei din starea de barbarie și îndreptarea moravurilor. Luminile franceze au redescoperit Rusia ca regiune estică a continentului european, punând-o, din punct de vedere filozofic și geografic, în rând cu celelalte țări din răsăritul Europei. În acest proces complex de „reinventare” a unei Rusii, stat est-european și nu nordic sau oriental, a unei Rusii aflate pe drumul progresului și nu a barbariei, rolurile principale au fost asumate de filozofii francezi ai secolului al XVIII-lea.

În Franța, ca și în întreaga Europă, în secolul al XVIII-lea, s-a dezvoltat mult, după cum am arătat, interesul pentru Rusia care se ridica impetuoasă, ca o mare putere, iar Petru I, reformatorul acestei mari națiuni, devenea o figură populară și chiar legendară, din prisma victoriei la Poltava asupra lui Carol al XII-lea, regele Suediei. Marile nume ale Iluminismului francez, precum Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau, Diderot, Condillac, Mably fac repetate aprecieri despre acest conducător al unei țări care, dezvoltându-și economia și armata, lărgindu-și hotarele și organizându-și diplomația, obținea succese importante pe scena politică europeană. Astfel că *Istoria Rusiei sub Petru cel Mare*, aparținându-i filozofului de la Ferney, celebrul Voltaire, apare ca „o verigă dintr-un lanț”¹ de date și fapte importante despre o mare putere a Europei. Fără îndoială, lucrarea mai sus amintită este cel mai important document istoric al Secolului Luminilor Franceze despre Rusia ca stat ce se impune tot mai mult pe câmpul bătăliilor politice din Europa, dar, în același timp, este și un *monument* istoric și literar închinat gloriei și măreției lui Petru cel Mare. *Istoria Rusiei sub Petru cel Mare* este precedată de apariția unui alt volum de cercetare istorică, *Istoria lui Carol al XII-lea*, care are drept subiect domnia și războaiele purtate de ambițiosul rege al Suediei, dar în care Voltaire face primele referiri la apariția Rusiei pe harta Europei, la rolul ei în stabilirea configurației politice din Nord-Estul continentului și, mai ales, schițează primele elemente ale portretului marelui țar rus, Petru I.

Urmărind destinul glorios al lui Carol, Voltaire se vede, în mod inevitabil, dator cititorilor săi să-l prezinte pe cel mai de temut adversar al acestuia, țarul Petru,

¹ Derjavin, *Voltaire*, Editura de Stat, București, 1949, p.241

consacrând destule pagini descrierii moravurilor, realităților sociale, politice, economice și culturale din Rusia de dinainte de Petru și Rusia în timpul lui Petru.

Voltaire începe primul capitol al *Istoriei lui Carol al XII-lea* prin a arăta limitele geografice ale teritoriului rusesc care „se întinde din nordul Asiei și Europei, de la frontiera cu China până la hotarele cu Polonia și Suedia”¹ și făcând precizarea că „această țară imensă era aproape necunoscută în Europa înainte de țarul Petru”². Ceea ce este important pentru Voltaire este să facă cunoscută Occidentului prăpastia de ignoranță și de înapoiere culturală și economică în care e prăbușită populația rusească. Potrivit lui Voltaire, primii ruși, *les moscovites*, erau „mai puțin civilizați decât erau mexicanii când au fost descoperiți de Cortez”³. Rușii sunt „niște sclavi ai unor stăpâni la fel de *barbari* ca și ei”⁴, căci filozofului francez îi e clar că Rusia de dinainte de Petru era doar ignoranță, barbarie și superstiție: nu exista artă, industrie sau schimburi comerciale, numărarea anilor în calendarul rusesc se făcea de la facerea lumii și nu de la nașterea lui Hristos, nu se cunoștea folosirea cifrelor în administrația financiară statală, religia lor ortodoxă era strivită sub numărul impresionant de superstiții, iar „autoritatea patriarhului era pe atât de nemărginită, pe cât era de mare ignoranța poporului”⁵.

După trecerea în revistă a situației din Rusia *ante-Petru*, Voltaire se concentrează asupra prezentării perioadei de formare spirituală a viitorului țar, a abilităților însușite, ca ulterior să pună în evidență reformele înfăptuite de acesta și toate măsurile inovatoare care au făcut din Rusia putere europeană redutabilă: înființarea primelor academii, tipografii, biblioteci, abolirea superstițiilor prin instruirea clerului; organizarea și disciplinarea armatelor; dezvoltarea meșteșugurilor; construirea de numeroase porturi și înființarea flotei rusești; dezvoltarea comerțului cu Asia și Europa; stimularea artelor; încurajarea științelor prin fondarea de numeroase școli de ingineri, medici etc. Voltaire recunoaște fără preget măreția creatoare a țarului rus, *deși* „e îngrozitor că acestui civilizator de oameni i-a lipsit tocmai cea mai importantă virtute, omenia”⁶. Geniul său, virtuțile nenumărate se amestecau cu brutalitatea plăcerilor, ferocitatea moravurilor și barbaria răzbunărilor: „Își civiliza popoarele, dar el însuși era un sălbatic”⁷. Așa după cum am arătat, Petru, ca personaj și dilemă istorică, a apărut pentru prima oară în scrierile lui Voltaire ca învingătorul lui Carol al XII-lea, rivalul său în cotoirea Europei de Est. Voltaire va aduce ceva mai multe informații în *Anecdote despre țarul Petru cel Mare*, care anunțau tratarea pe larg a subiectului ce avea să urmeze în *Istoria Rusiei sub Petru cel Mare*.

În continuare, Voltaire prezintă succint reformele întreprinse de Petru și inovațiile sale civilizatoare, cele mai multe inspirate de modelele occidentale: instruirea

¹ Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Ed. Garnier-Flammarion, Paris, 1968, p.46.

² *Idem*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p.47.

⁶ *Idem*, p.55.

⁷ *Ibidem*, p.56.

clerului, a tinerei nobilimi, înființarea de manufacturi, îmbunătățirea condiției femeii în societate, întemeierea de porturi și noi orașe etc.; multe din aceste elemente constitutive ale operei mărețe a lui Petru fuseseră deja menționate în *Istoria lui Carol al XII-lea*. Apar însă în *Anecdote* referiri mai detaliate cu privire la vizita țarului în Franța, în timpul regenței ducelui d'Orléans, și mai ales la episodul condamnării la moarte a țareviciului Alexei.

Condamnarea la moarte a țareviciului este, pentru Voltaire, „unul dintre cele mai teribile exemple de severitate care au fost vreodată oferite din înaltul tronului”¹. Dacă, până atunci, filozoful nu avea decât admirație pentru opera creatoare a lui Petru, iată că Voltaire nu se sfiște să aducă la lumină cea mai crudă și ingrată ispravă a țarului. Acesta, uitând că era tată, se gândea doar la faptul că era întemeietorul unui imperiu pe care fiul său îl putea cufunda din nou în ignoranță și barbarie, judecând după comportamentul lui Alexei care dezaproba multe dintre acțiunile lui Petru. Pentru Voltaire, măsura de pedepsire prin dezmoștenire ar fi fost perfect justificată și condamnă cu vehemență această abominabilă crimă, o filă neagră în cartea realizărilor lui Petru cel Mare.

Atras, chiar sedus de acest monarh reformator, Voltaire plănuise încă din 1731 să-i scrie biografia, dar ezitățile curții de la Petersburg de a încredința unui străin o asemenea misiune importantă au făcut ca o istorie completă a Rusiei sub domnia lui Petru să vada lumina tiparului abia 26 de ani mai târziu.

Pentru redactarea acestei lucrări de mare anvergură, Voltaire cerceta și era preocupat de varietatea problemelor de ordin demografic, economic, social și administrativ, motiv pentru care a luat legătura cu ambasadorul Rusiei la Paris, Bestiujev-Riumin, și cu contele Ivan Șuvalov, șambelanul țarinei Elisabeta, cei doi furnizându-i materialele documentare necesare din arhivele interne.

Istoria Rusiei sub Petru cel Mare, apărută în două volume, începe cu descrierea administrativă, apoi a finanțelor, a populației, a armatei, a obiceiurilor și a religiei. Avem de-a face cu o prezentare destul de complexă a Rusiei înainte de Petru cel Mare, tocmai ca prin cunoașterea stării de înapoiere moștenită, să scoată și mai mult în evidență rolul civilizator al lui Petru. Sunt menționate guvernarea Sofiei, conspirațiile și conflictele care au dus la înscăunarea lui Petru, cucerirea Azovului, Marea Ambasadă prin Europa, războiul cu Suedia, întemeierea Petersburgului, căsătoria lui Petru cu Ecaterina, reformele inițiate de țar, condamnarea țareviciului. Se poate așadar observa că Voltaire n-a scris o simplă biografie a țarului, ci a descris panorama vastă a vieții din Rusia în primul sfert de secol al XVIII-lea. El a eliminat inadvertențele observate în cazul *Istoriei lui Carol al XII-lea* și a realizat o amplă istorie a statului și poporului rus, în jurul unui nucleu central: personalitatea lui Petru I. A înfățișat procesul mării transformări a unui stat și a unui popor care, intrând impetuos în istoria modernă, impresiona întreaga Europă.

¹ *Ibidem*, p.331.

Personalitatea lui Petru e pretutindeni prezentă în operă, ca un conducător și ca un mare binefăcător. După ce descrie situația haotică din Rusia la jumătatea secolului al XVII-lea, Voltaire își anunță entuziast eroul: „În sfârșit Petru își făcu apariția și Rusia luă ființă”¹. Pe măsură ce evenimentele se derulează, iar reformele se înlătuiesc, personalitatea țarului se reliefează în conformitate cu realitatea istorică și în numele unei idei mărețe, luminoase care-l însuflețește în permanență.

Voltaire a conceput *Istoria Rusiei sub Petru cel Mare* ca pe un monument dedicat lui Petru, ca pe un fel de statuie a unei statui, pentru că Petru însuși era creatorul unor opere eroice; Rusia era capodopera lui Petru, așa cum Petru urma să fie a lui Voltaire. De multe ori în opera sa, Voltaire a exacerbat rolul *omului mare* care determină soarta popoarelor. Ca și Diderot ori Mably, ca și mulți alți iluminiști francezi sau germani, el s-a lăsat vrăjit de mirajul monarhului capabil de reforme liberale, de transformare a societății. Poate tocmai de aceea țarul Rusiei a servit cel mai bine intenției lui de a prezenta lumii îndatoririle unui suveran luminat. Portretul lui Petru este acela a unui om mânat în permanență de ambiție, dar nu de una nebunească, proprie lui Carol al XII-lea, ci de una conștientă și creatoare, înclinată nu unei glorii personale, ci transformării progresiste a statului.

Voltaire trece intenționat peste particularitățile delicate ale caracterului lui Petru pentru a nu-i păta imaginea ideală: „greșelile sale n-au întunecat niciodată marile calități; în el, omul a avut defecte, dar monarhul a fost totdeauna mare”². Ceea ce nu poate însă ocoli Voltaire este episodul morții țareviciului Alexei, ce făcuse mare vâlvă în Europa. Filozoful îi va scrie lui Șuvalov: „Tristul sfârșit al țareviciului mă încurcă oarecum; nu-mi place să vorbesc împotriva propriei mele conștiințe. Condamnarea la moarte mi s-a părut mereu o pedeapsă extremă. Sunt multe state unde ar fi fost interzis să se face uz de ea. Nu văd în procesul făcut nicio conspirație; nu observ decât niște vagi speranțe, câteva vorbe scăpate la nervi, niciun plan alcătuit, nicio atentare la persoana țarului. Văd doar un fiu nedemn de tatăl lui, dar, din punctul meu de vedere, un fiu nu merită moartea doar pentru că a călătorit pe spezele proprii, în timp ce tatăl său făcea același lucru. Voi încerca să ies din acest impas alunecos arătând că în inima țarului prevalează iubirea pentru țară în fața tulburărilor tatălui”³. În capitolul al X-lea, Voltaire arată procesul mincinos pe care Petru l-a pus în scenă pentru a-și înlătura definitiv fiul de la succesiunea la tron, dar imediat găsește și o justificare plauzibilă pentru tatăl ce și-a condamnat fiul la moarte. Alexei voia să aducă Rusia la starea ei de dinainte, „s-o cufunde din nou în întuneric”⁴ și astfel Petru nu a avut altă soluție decât să „își sacrifice propriul fiu pentru siguranța imperiului”⁵. „Petru a fost mai întâi suveran, apoi tată, pentru că și-a sacrificat propriul fiu în interesul reformelor și legislației, în interesul poporului său, care, fără această tragică severitate, ar fi căzut din nou în starea din care

¹ Voltaire, *Histoire de Russie sous Pierre le Grand*, Ed. Gallimard, Paris, 1957, p.388.

² *Idem*, p.597.

³ *Idem*, nota 1, p.544.

⁴ *Idem*, p.566.

⁵ *Ibidem*.

fuse salvat”¹. Pentru a-l elibera pe eroul reformator de povara acestei fapte nedemne de un monah luminat, cititorul este chemat, într-un fel specific voltairian, la judecată, pentru a vedea cine a fost mai nenorocit – „un tânăr prinț acuzat de tatăl său și condamnat la moarte de cei care trebuiau să-i fie într-o zi supuși, sau tatăl care se vedea obligat să-și sacrifice propriul fiu pentru salvarea imperiului?”²

Această operă este de fapt o sinteză istorică. În cuprinsul ei, Voltaire a avut prilejul să-și expună pe larg și cu temei considerațiile despre *omul mare*, despre personalitate. Mai mult decât atât, Voltaire a cuprins aici și probleme economice, sociale, culturale, religioase, a insistat asupra instituțiilor, a moravurilor, a mentalității boierimii, a sistemului de guvernare și de administrație. Amplitudinea problemelor tratate, modul cum sunt ordonate și explicate absolvă această operă istorică, măcar în parte, de excesul idealizării lui Petru, trecându-i sub tăcere multe defecte și erori și înfățișându-l ca pe una dintre cele mai mari personalități creatoare de istorie. *Istoria Rusiei sub Petru cel Mare* a constituit pentru Voltaire și școala lui, un important și convingător argument în demonstrarea tezei că un monarh luminat este capabil, prin energia și însușirile lui, să transforme o țară înapoiată, prost organizată, neînsemnată, într-o mare putere între puterile lumii. Pe parcursul lucrării, a făcut o permanentă confruntare între situația moștenită de Petru I și cea creată de el, dovedind practic că progresul necesar e posibil oricât de dificile ar fi căile și oricât de dure mijloacele.

Criticile aduse acestei lucrări se referă tocmai la abundența pasajelor de panegiric și apologie la adresa lui Petru cel Mare. Autorul este învinuit că trece sub tăcere brutalitatea țarului, metodele dure în administrație și politică³. E adevărat că s-a servit de documente, dar oficialitatea care i-a cerut lucrarea a avut grijă să selecteze aceste documente. Astfel, totul s-a combinat cu intențiile autorului și Petru I a apărut ca un ideal pentru alți monarhi, ca unul dintre cei mai mari legiuitori ai lumii, a cărui întreagă activitate și năzuință erau îndreptate spre fericirea poporului său. Cel mai aspru îl acuză René Pomeau, considerând că Voltaire a falsificat mult din istoria Rusiei; filozoful a omis să spună că reformele lui Petru au rămas adesea doar pe hârtie, că unele au avut repercusiuni supărătoare, și chiar cele mai fericite n-au șters trecutul, „ci au dăinuit încă în Sfânta Rusie”⁴. Dăinuiau în epocă Elisabeta și Ecaterina a-II-a, țarinele care i-au cerut lui Voltaire să-l elogieze pe țarul Petru; de aceea se poate spune că, prin îmblânzirea spiritului critic și practica apologiei, filozoful nu era prea departe de istoria de curte, comandată.

Bogata corespondență între filozoful francez și Ecaterina a-II-a a Rusiei reprezintă una dintre cele mai importante mărturii despre mentalitatea Luminilor franceze vizavi de spațiul prea puțin explorat al civilizației ruse, aflate sub guvernarea unei tinere țarine de origine germană. În această corespondență, Voltaire a dezvoltat idei

¹ *Ibidem*, p.560.

² *Ibidem*, p.556.

³ *Apud* D. Almaș, A. Banciu, *Voltaire istoric*, Ed. Științifică, București, 1994, p.98.

⁴ René Pomeau, *Voltaire par lui-même*, Ed. du Seuil, Paris, 1964, p.17.

luminate despre putere și imperiu, slăvind-o pe Ecaterina ca pe stăpâna absolută a unei țări aproape necunoscute, iar formula sa pentru absolutism în Rusia îmbina elemente de teorie politică și de fantezie personală. Scrisorile către Ecaterina îi permiteau filozofului să participe personal la o călătorie de explorare politică într-o țară necunoscută, pe care de altfel n-a vizitat-o niciodată până la sfârșitul vieții.

Ecaterina i-a scris pentru prima oară lui Voltaire în 1763, ca să-i mulțumească pentru cel de-al doilea volum din *Petru cel Mare*. Scrisoarea țarinei încerca să stabilească o legătură personală între ea și Voltaire. Ecaterina știa că Voltaire spusese cuvinte măgulitoare despre ea; de fapt, el era faimos pentru modul de a linguși capetele încoronate, iar ea avea să fie curând copleșită de complimentele lui, mai mult decât oricare alt suveran. Pierre Lepape apreciază că interesele Ecaterinei erau foarte bine stabilite atunci când s-a decis să-i scrie lui Voltaire, „țarina a decis să facă din filozofii francezi un ingredient al supei sale politice”¹. S-a vorbit despre un fel de schimb inechitabil în care filozofii jucau rolul de înșelați, căzuți în capcana propriei lor vanități. Aceștia aduceau capetelor încoronate girul prestigiului lor, a spiritualității, a capacității lor de a-și imagina regulile unei noi lumi fondate pe toleranță, spirit critic liber și metodă științifică; în schimb, primeau lingușiri regale în lipsa unei veritabile și concrete influențe politice.

În 1763, reputația lui Voltaire o depășea chiar pe cea a Ecaterinei, pentru că, deși ea pusese în scenă o lovitură de stat spectaculoasă, el fusese „regele neîncoronat al Iluminismului european pentru o întreagă generație”². Niciuna din curțile Europei nu i-a clădit o asemenea reputație țarinei pe cât s-au întrecut filozofii parizieni să o facă să strălucească pe această suverană pe scena politicii vestice.

Scrisorile lui Voltaire au devenit frecvente după 1765, când i-a dedicat Ecaterinei *La philosophie de l'histoire*, scrisă sub pseudonimul „abatele Bazin” și „editată” de „nepotul” acestui cleric. Despre cartea „abatelui Bazin”, Voltaire îi scrie Ecaterinei: „se crede că a scris-o în țara voastră, pentru că adevărul vine din nord”³. Astfel, Voltaire eluda subtil distanța dintre Rusia și Franța, dintre Europa de Est și Europa de Vest prin inventarea unui *alter ego*, abatele Bazin, care scria în țara Ecaterinei, în timp ce Voltaire rămânea la moșia sa de la Ferney.

După apologia țarului Petru cel Mare, Voltaire a făcut elogiul Ecaterinei, ca suverană luminată a „întunecatei” Rusii, dar e important de observat că Voltaire scotea mereu în evidență originea germană a țarinei (referirile la mama ei, prințesa Zerbst, la adoptare numelui rusesc de Ecaterina și renunțarea la catolicism pentru ortodoxie) tocmai pentru a demonstra că lumina în Rusia venea de fapt de la un om al Vestului european. Era important pentru Voltaire să vadă în Ecaterina un spirit format în civilizația Occidentului, care aduce progresul într-o țară înapoiată cum era Rusia percepută în epocă. Ecaterina era așadar un suveran cu care Voltaire putea conversa ca

¹ Pierre Lepape, *Diderot*, Ed. Flammarion, Paris, 1991, p.292.

² Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în Epoca Luminilor*, Humanitas, București, 2000, p.263.

³ Voltaire and Catherine, *Correspondence*, Russel and Russel, New York, 1971, p.3.

de la egal la egal în privința concepțiilor filozofice și a ideilor reformatoare, tocmai pentru că ea nu era rusoaică prin naștere, ci prin adopție.

Entuziasmul lui Voltaire față de legile formulate de Ecaterina decurgea firesc din mitul lui Petru, pe care îl construise el însuși. Pecum într-o poveste medievală, Voltaire s-a erijat în rolul unui cavaler ce-și apără *domnița* cu toate armele pe care le posedă, neprecupețind niciun efort pentru a o proteja pe Ecaterina de orice clevetire: „Sunt cavalerul ei în fața și contra tuturor. Știu bine că i se reproșează câteva bagatele legate de soțul ei, dar astea sunt treburi de familie în care nu mă amestec... și, în plus, moșicul ei soț n-ar fi făcut niciunul din mărețele lucruri pe care *Ecaterina mea* le înfăptuiește în fiecare zi”¹.

Voltaire a fost apărătorul cel mai înfocat și susținătorul cel mai devotat al Ecaterinei cea Mare, care, la rându-i, a consolidat prestigiul filozofului francez în saloanele de la cele mai importante curți europene. Relația lor, flatantă pentru ambele părți și presărată cu amabilități care de care mai fascinante, a fost, de fapt, ceea ce astăzi am numi „o alianță tacită”. Jocul laudelor reciproce s-a născut exclusiv din interese politice și orgolii personale: „Asasinate, comploturi... Ce avea să facă Filozofia în această galeră moscovită? Trebuia să fii un filozof precum seniorul de la Ferney pentru a trece peste toate și pentru a obișnui această înspăimântătoare politică rusească cu admirația, cu prietenia și cu principiile filozofice! Totul se împacă de minune: *interesul* și *vanitatea* au fost liantul”².

Atât pentru Ecaterina, cât și pentru Voltaire, Rusia era un spațiu al creativității, un spațiu unde Ecaterina putea să desăvârșească lucrarea grandioasă al lui Petru și unde Voltaire putea să-și pună la încercare principiile filozofice și să-și rafineze propriul program intelectual. Voltaire este cel care a consacrat imaginea Ecaterinei ca zeiță a Iluminismului în Rusia, pe care, de altfel, a folosit-o și ca muză, ca inspirație pentru a încheia traiectoria întreprinderii sale filozofice de o viață. *Istoria lui Carol al-XII-lea* anunțase descoperirea fascinantă a Rusiei, *Istoria Rusiei sub domnia lui Petru cel Mare* constituia partea mediană a activității sale ca istoric, iar corespondența cu Ecaterina a venit să întregescă tabloul Rusiei secolului al XVIII-lea în fața publicului francez și european.

La Russie de Voltaire

La Russie a commencé à exister en tant qu'Etat sur la carte philosophique et politique de l'Europe, à l'époque de l'affirmation des principes des Lumières Françaises. L'Occident a découvert la Russie grâce aux oeuvres historiques de Voltaire, *L'Histoire de Charles XII*, *L'Histoire de Russie sous Pierre le Grand*, et grâce à la correspondance du *roi philosophe* avec

¹ Apud Jean Orioux, *Voltaire ou la Royauté de l'Esprit*, Ed. Flammarion, Paris, 1966, p.623.

² *Idem*, p.620.

Romanoslavica XLIV

Catherine la Grande. Chacune des oeuvres historiques de Voltaire représente un tableau des réalités de la société russe au XVIII-ème siècle. En fait, il s'agit aussi d'une illustration de la théorie voltairienne sur *Le Grand Homme*, l'homme qui crée des nations comme l'ont fait Pierre le Grand et Catherine la Grande.

Voltaire n'a jamais voyagé en Russie et c'est pourquoi il n'a pas connu la vraie Russie: la Russie de l'illettrisme, du servage et de l'autocratie. La Russie des Lumières françaises est une Russie européenne, une Russie qui n'appartient plus aux moeurs barbares, une Russie qui se trouve sur la voie du progrès et de la civilisation. La Russie voltairienne est le royaume des plus grands réformateurs et monarques que l'Europe a jamais connus: Pierre le Grand et Catherine la Grande.